

MÁRKUS BÉLA (1945) Debrecen

MÁRKUS BÉLA

„...összefog a hazugság a múltó idővel”

1956 irodalmi lenyomata
a rendszerváltás előtt

„MEGTAGADJUK AZ ISTENT/ ÉS MAGUNK!”

Október 23-ra emlékezünk – ez a címe a Népszabadság 1956. november 23-i vezércikkének, benne a hatvan évvel ezelőtti felhívásnak: legyen „az október 23-i mozgalom tiszta céljaiért való tettrekészségünknek méltó kifejezése”, hogy délután 2 és 3 óra között „néma tisztelettel adózzunk a nemzeti mozgalom hőseinek”. A hősök egy hónapja „minden becsületes magyar akaratát együvé fogva életüket tették rá, hogy meghallja végre a világ: a magyar népnek elege volt a Rákosi–Gerő-féle uralomból”, ezért a nemzet „híven őrzi, szívébe zárja emléküket” – így kezdődik az írás, november 23-ról mint ünnepről beszélve. Az ország függetlenségéért, a párt és a szocializmus ügyének tisztaságáért, az igazi munkáshatalomért harcoló ifjak célkitűzéseit „minden becsületes embernek támogatnia kell” – szólít fel és biztat az ismeretlen szerző. Akinek a sorsán töprengve okkal kérdezi az újságcikket a minap ismertető Szigethy Gábor (*Napló múltidőben*, Kortárs, 2016/11), hogy vajon mi lett vele, egy hónap vagy egy év múlva „becsületes vagy álkommunistának” tartották-e az elvtársai.

Az Örkény István kiadatlan írásai között megtalált *Noteszlapok 1956-ból* (Holmi, 1991/10) két bejegyzésével is ezt a napot, november 23-át fogja közre. Az egyik, a napilap közlésétől eltérő dátummal, azt rögzíti, hogy 22-én egy órára megbénult és elnémult a sztrájkba lépő Budapest. A másik, a 24-i keserűen (vagy kedélyesen?) ironikus hangoltságú: „Mindenütt árusok. Pogácsát, perecet, egy kis asztalon női kozmetikát, másutt kendőket, használt cipőket, csavart cukrot árulnak. Néhány összelőtt könyvesbolt előtt, asztalra kirakva árulják az irodalmat; meghatva állok meg, mert itt tolong a legtöbb ember. »Mi fogy?« – kérdezem az elárúsító kisasszonyt. »Versek« – mondja. Ezt először hallom; igen-igen nagy lehet a baj.” Kommentár, magyarázat nincs. A bajból való kilábalás jóvendőlése sem.

Hogy az következik-e el az ő életében is, amit egy másik, szintén november 23-án dátumozott írás, az *Idei hó* jósolt? Annak a Jankovich Ferencnek az emlékverse, aki a „Sej, a mi lobogónkat fényes szellők fújják” szövegírója volt, és aki a szinte népdallá lett indulóra utal is itt. Ekképpen: „És vádoljuk magunk, hogy élünk, s reszketünk – / S mi mást is félténénk, mint hitvány életünk? / S már úgy cseng vissza, mint akinek fülébe ólom vágott: / hogy Holnapra megforgatjuk az egész világot... / S undor lesz e szó: Forradalom... Megtagadjuk az Istent / és magunk! Rút szolgagond egymást tapasztalni szökkenet –”.

Az *Idei hó* címbeli motívumával Vörösmarty *Előszavának* a „Most tél van és csend és hó és halál” kétségbeesett helyzetjelentését idézi földről s tavaszról, mely „jókedvet és ifjúságot hazud” – az Ady-vers, a *Mag hó alatt* hite s reménye nélkül: „Most tél van s szegény magam-magam / Megnémítva és behavazva / Rendeltetés hitével / Őrzöm meg tavaszra, / Igazimnak sarjadásáig”. A költeményt hiába keresnénk Jankovich három évvel későbbi kötetében, az *Összegyűjtött versei* között – de a következőkben (*Naprávárók*, 1960; *Tavasziidőző*, 1962) sincs ott. Ugyanúgy kiadatlan maradt, a hagyaték őrizte meg 1956 tanúságtételeként, mint több költőtársáét, Képes Gézáét, Vas Istvánét. Vagy Váci Mihályét, akinek október öt napjáról – 23-tól 27-ig – írott naplójegyzeteit és verses valomásait „*népünk legtisztább áldozása*” címmel Tasi József tette közzé (s látta el magyarázó szavakkal) az Új Forrásban (1996/8). A költő egy kötetel (*Ereszalja*, 1955) és az ezért kapott József Attila-díjjal (1956) a tarsolyában – szavai szerint – megrészegül „a szabadság élő leheletétől, ami hosszú évtizedeken át nem volt levegője a magyar égboltnak”. Magával ragadja a tereken végigzúgó *Himnusz*, és a „Húnyjon ki két szemem világa, / mikor nem rád tekint, népem, te szent, te kárhozott, te drága!” fogadalmát tevő Dsida Jenőhöz, a *Psalmus Hungaricus* költőjéhez hasonlóan szégyenkezik s vonja átok alá magát: „Himnusz! Nemzetünk imádsága! / Néma voltam eddig téged énekelni! / Legyek néma, ha másra nyílna ajkam, / számban kavics forogjon nyelvem helyett, / ha helyted –

Te Anyák egyetlen ajándéka, / más imádságot énekelnék hazámért”. Az öt nap krónikája annak a „csodálatos hangulatnak” az érzékeltetésével zárul, melyben „végre barátira, testvérré leltek az örök gyanakvással elárított emberek”.

A „konszolidáció” kezdetével megtagadták-e magukat s a forradalom szellemét, törekvéseit költőink: eme alkotói pályák folytatása, alakulása ismeretében ma is szinte vádként hangozna, vitát kavarna az egyenes kérdés. Mint ahogy úgy tíz-tizenöt évvel ezelőtt „belterjes irodalmi perpatvar” támadt Tamási Lajos ügye körül, miután Péter László felvetette: 1958 őszén *A csepeli gyorsvasúton* című költeményében a szerző „megtagadta” 1956 őszének emblemikus versét, a *Piros a vér a pesti utcán*-t. Nem azért, mert a vele (a lírai énnel) egy fogantyút szorító pufajkás munkásörben a saját apját vélte fölismerni, hanem mert így vált el tőle: „azt hiszem mégis, az a lényeg, / hogy jó helyen van ez a fegyver”. A polémia talán kevésbé nyúlik s mérgesedik el, ha Tamási feltétlen híve (tanítványa), Benke László az ez idő tájt megjelent könyvében nem kezd vádaskodni, írván, mestere a magyar költészetben azért nincs méltó helyén, mert irodalmunk „igen tiszteletre méltó képviselői, egészen Németh Lászlóig, egytől egyig kiegyeztek a hatalommal”. Hogy Tamási volt annak a nyilatkozatnak a fogalmazója, s Benjámín Lászlóval, Kónya Lajossal, Erdei Sándorral, Sipos Gyulával és Örkény Istvánnal együtt az aláírója, amelyikben „a magyar nép szocialista fejlődésének szolgálata” mellett kötelezték el magukat (Kortárs, 1957. szeptember), a tény Péter László föl sem vette az érvei közé (bővebben ld. PÉTER László, *A megtagadott vers*, Kortárs, 2001/6; Uő, *Csepeli gyorsvasút*, Magyar Nemzet, 2005. ápr. 30.; BENKE László, *A költői becsületről és fosztogatóiról*, Magyar Nemzet, 2005. jún. 4.; PÉTER László, *Még egyszer Tamási Lajosról*, Élet és Irodalom, 2005. júl. 22.; SZŐNYEI Tamás, *Titkos írás I. k.*, Noran, Budapest, 2012, 249.).

Megtagadás vagy szolgálat? A válaszáadás bizonyosan nehezükre esett volna a kevésbé lelkesült kortársaknak is – a tragikusan ellentmondásos helyzet megítélésében is segíthet, mert óvatosságra int Illyés korábbi, 1955-ös verse, a *Bartók* három sora: „amit mi elviseltünk, emberek, / amit nem érthet, aki nem érte meg, / amire ma sincs szó, s tán nem is lehet már”. Ennek fényében érdemes vizsgálni – ha érdemes – azt például, hogy az 1957 utáni líráról készült átfogó tanulmány mire utal, amikor Jankovich esetében a jelen „szocialista világgal szemben” kifejezett „romantikus nosztalgiákat” vagy „az önkéntes elszigetelődés bosszús érzéseit” említi. Az összegzés *A magyar irodalom története VI.* kötetéből való (szerk. SZABOLCSI Miklós, Akadémiai, Budapest, 1966, 1042–1067.), ez emeli ki – Garai Gáboréval együtt – Váci költészetét, mint amelyik „a szocializmus mellett szenvedélyesen elkötelezett, érzelmileg, gondolatilag gazdag, szocialista humanista lírává” nőtt. Voltaképp figyelemre méltó fejlemény, ha valaki cáfolni akarja (s tudja), hogy a költő csatlakozott a Kádár-rezsimhez – mint Tasnádi Gábor az *1956 hűségében, avagy az ismeretlen Váci Mihály* című könyvében, ellenvéleményét főleg arra alapozva, hogy az 1956 és 1970 között írt versek egyharmada nem jelenhetett meg, s hogy a *Vigyél el innen* című az „üldözött vagyok” érzését szóltatta meg. Ratkó József és 1956 „viszonyát” taglalva Jánosi Zoltán meggyőzőbb példával érvel Babosi Lászlóra támaszkodva, aki a *Törvénytelen halottaim* című, 1971-es hosszúverset citálva hangsúlyozza, a költő „szinte elsőként vetette fel versben egy »tiszta« érthető kétértelmű utalás segítségével az akkor még »temetetlen« mártír miniszterelnök, Nagy Imre nevét” („*A holtak deregésén Nagy Imrét ki üti?*”, Bárka, 2016/5). Meggyőző példa a hagyatékból a *Három év után* és a *Gulliver éneke* is. Az utóbbiból: „Homlokig ér a gyalázat, / talpamat fák böködik. // Pici az ember, a lélek, / a rácsos ég is picit. / Közöttük örülten élek, / óriás liliputi”. Az előbbiből, Tamási Lajos versét (*Piros a vér a pesti utcán*) idézően: „A holtak nem beszélnek / szép kövek alatt élnek / emlékszel pesti utca / milyen volt az az ének”.

„...AZ ÚGYNEVEZETT »KÉNYES« KÉRDÉSEK”

Kiadatlanul maradt művek sorát lehetne még lajstromozni – egynéhány szóba kerül még. Mindegyik bizonyosságul szolgál arra, hogy milyen képmutató, hazug állítást engedett meg magának *A magyar irodalom története* vázlatként szerepeltetett fejezetének szerzője, T. D., azaz Tóth Dezső, miután „felszabadulásunk utáni történelmünk legmegrázóbb társadalmi élményének” nevezte „az ellenforradalmat”. Egész irodalmunk erőteljesen reagált rá, hangsúlyozta, azzal együtt, hogy noha „az irodalmi élet az ország egészének életétől egy ideig elmaradt”, később bebizonyult, „nincs olyan téma,

probléma, amely önmagában ártalmas volna”. Büszke öntudattal jelentette ki, állította be: „Az ellenforradalom ábrázolása törte át azt a gátat, amely korábban mesterségesen emelkedett az úgynevezett »kényes« kérdések művészi tükrözésének – egyben az írói felelősség kibontakozásának útjába.” „Ez a próbatétel a művészi alkotás gyakorlatában állította helyre pártosság és objektivitás dogmatizmustól és revizionizmustól megbontott egységét” – a kiegészítés ugyanolyan abrakadabra, mint Szabolcsi Miklós szavakkal való játéka. A magyar irodalom legújabb fejezeteiről lezajlott rádiós beszélgetések egyikében (ld. *Történelmi jelen idő*, szerk., bev. BÉLÁDI Miklós, rádiós szerk. KULCSÁR Katalin, Minerva, Budapest, 1981) fejtegette, hogy már 1965 körül – vagyis Tóth Dezső vázlata készítésének táján – próbálták „teoretikusan” megfogalmazni azt az „újdonságot”, hogy „a szocialista Magyarországon él egy magyar szocialista irodalom és a szocialista Magyarország irodalma”. Ez a szemükben azt mutatta (volna), hogy a szocialista realista irodalom nem egyedül van, hanem „rendkívül széles ideológiai közegben mozog”, „a legkülönbébb változatok, ideológiai, eszmei és ezeknek megfelelő ábrázolásbeli változatok élnek egymás mellett”.

A kulturális politikai három T-s – tiltás, túrés, támogatás – gyakorlata nem erről az ideológiai alapzatról indította akcióit. Elméleti munkaközösségek aligha vitatták meg, állásfoglalásokba, határozatokba pedig biztosan nem rögzítették a művészetek irányításának enélkül alkalmazott legfőbb alapelvét: a tabutémák kijelölését. Értekezések, tudományos dolgozatok azóta se részletezték és elemezték, hogy a szocializmus korának két nagy időszakát, az 1956 előtti és az 1956 utáni, a témák szerint is el lehet választani egymástól. A választóvonal: a Rákosi-diktatúra idején a párt azt írta elő, azt határozta meg, hogy miről kell szólnia a műnek, a Kádár-korszakban pedig azt, hogy miről nem szabad, miről tilos beszélnie. A pártvezér kötetének címevel: az *Építjük a nép országát* ötéves terves programja szerint az iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, a termelőszövetkezetek szervezése, ezektől elválaszthatatlanul a (szovjet) párt vezetésével az osztályharc megvívása, a kizsákmányolók, a kulákok elleni küzdelem stb. szerepelt a megéneklendők listáján. Annak szellemében, amiről 1952-ben, a *Felelet*-vitában az érintett Déry beszélt, önkritikusan, mondván, nem ismerik el azt az „esztétikai tételt”, miszerint az író ízlése és ítélete a legfőbb kritériuma annak, „mit és hogyan kell írnia” – hiszen „az író ízlése és ítélete lehet ellentétes is a nép, az állam, a párt ítéleteivel és érdekeivel”. Erre rímelt Darvas József beszéde a Magyar Írók Szövetsége 1959. szeptember 25-én megtartott alakuló ülésén, aki a szocializmus, az ország és az irodalom érdekének tartotta az Írószövetség 1957. januári felosztatását – azért az ekkor már vizsgálati fogságban lévő írók letartóztatásának érdekeit mégsem sorolta elő (*Irodalmunk helyzetéről = Élő irodalom*, szerk. Tóth Dezső, Akadémiai, Budapest, 1969, 259–265.). Mészse maguk mögött hagyták azt a „riasztó eszmei-politikai zűrzavart, amely 1956 végén, de még 1957 elején is annyira jellemző volt” az irodalmi élet nagy részére – örvendezett. Hangoztatta, „a megtévedt és megtévesztett írók többsége vagy így, vagy úgy, ki előbb, ki később, de rádöbbsent arra, hogy akarva-akaratlan a magyar nép igazi érdekeit veszélyeztető erőket támogatta, s eljutott az elmúlt válságos idők józan, felelősségteljes megítéléséig”. Mint majd az idő haladtával mind egyértelműbbé válik, a felelősségvállalás bizonyos témák kerülésében, nem vállalásában muszáj, hogy megmutatkozzék. Olyanokéban, mint a szovjet (megszálló) csapatok jelenléte, mint az egypártrendszer szükségszerű s üdvözítő volta, mint Trianon – habár itt jó ok volt a „visszabeszélésre”, hogy a békeszerződést Leninék is igazságtalannak tartották, s nem is írták alá –, vele kapcsolatban a szomszédos országok magyar nemzetiségének léte s helyzete. Főként pedig: 1956 volt tiltott történelmi terület népfelkelési, forradalmi voltában – ellenforradalmi szerepében viszont sürgették felléptetését.

Ha valóban annyira széles az ideológiai közeg, annyira különfélék az eszmei változatok, mint Szabolcsi Miklós mondta, s ha csakugyan nincsenek a Tóth Dezső felhozta kényes kérdések, akkor 1956 törekvéseinek, szellemének föllevenítését tényleg nem tartották volna ártalmasnak. Szó sem lehetett azonban arról, hogy nyilvánosságra hozzák az eszmecsere szándékával a *Gond és hitvallást*, a Magyar Írók Szövetsége 1956. december 28-i közgyűlésén elhangzott és elfogadott kiáltványt, holott – minden bizonnyal – a párt és a kormány vezetői már a hónap elején ismerték és jóvá is hagyták. „Dicső költőink élő szelleme és az emberi igazság segít nekünk abban, hogy jóslatot tegyünk: eljön az idő, amikor a megtévedt hatalom bűnbánatot mond, mint ahogy az általa megdöntött hatalomnak is meg kellett bánni ama tiprást, melyben Petőfi elveszett” – Tamási Áron nyomán a szovjet kormányzat történelmi tévedését felvetni igazán kényes ügy lett volna.

Kertben történt dolgok, 2007

„A TÖRTÉNELMI MOZGÁSIRÁNYOK ÉRZÉKELTETÉSE”

Hasonlóképpen kényesnek bizonyult – a hosszú ideig megszokott, a hivatalostól eltérő kifejezéssel élve – a „sajnálatos október” napjainak egyik első íróilag igényes megjelenítése, Kamondy László *Fegyencek szabadságon* című elbeszélése is. Az 1957 őszi elindított folyóirat, a Kortárs második, októberi számában megjelent írás szerzőjét – Fenyő István párthű véleménye szerint is (*Új arcok – új utak*, Szépirodalmi, Budapest, 1961, 128–129.) – „túlzott hevességgel támadták”, az „ellenforradalom mellé csatlakozást” hányták a szemére. A helyzet- és jellemrajz pedig a maga valószínűtlen voltában is ártatlan: olyan foglyok a szereplők, akik a cellájukból kikerülve – vagy kikerítve magukat – sem vágyakoznak a börtön falain kívülre, hanem az udvaron előbb egymással, majd a börtönőrökkel kezdenek kuglizni. Nincs múltidézés, hatalmi önkény, nincs ideológiai szófuttatás – az írónak (elbeszélőnek) Fenyő is épp a „szenvtelen hűvösségét”, az „indulattalanul, érzelmetlen nyugalommal szemlélő magatartását” rója fel, kétségtelennek állítva, hogy az „időleges politikai megtévesztettsége is megnyilvánul” ebben. Nyugati dekadens irodalom hatása a „céltalan lebegés” rajzában, egzisztencialista vonások – a novella fogadtatása tisztán mutatja, a kritikusok hogy értették a pártosság és az objektivitás egységét.

„Az ellenforradalom sok szempontból vízvázalató volt... Sok mindent másképpen látunk, másképpen szemlélünk ma, mint 1956 előtt. S bármiről írunk – még ha egy szó sincs abban az ellenforradalomról –, benne van, bármilyen rejtetten is, 1956 októberének az élménye s főleg a tanulsága” – hangsúlyozta Darvas József idézett beszéde. S ebben nagyrészt ugyanazokat a szerzőket, műveket méltatta az eltelt tíz esztendő irodalmi terméséből, mint más összegző, értékelő tanulmányok, állásfoglalások. Fenyő István három regényíró emelt ki, Berkesi Andrást, Galabárdi Zoltánt és Tímár Mátét, hosszan ismertette a két Berkesi-regényt, az *Októberi vihar* és a *Vihar után* cselekményét, esztétikai természetű kifogásokat is sorakoztatva arról, hogy a szereplők általában szócsövek, probléma-interpretátorok, kommentálók. Elismerően említve azonban, hogy a regények kommunisztáinak alakjait tudatosságuk, hitük lelkesíti, s hogy „az ellenforradalmat követő első forradalmi tüntetés, a pesti utca visszahódítása, az emlékezetes december 6-a rajzában érezhető legerőteljesebben ez a tettekre serkentő belső meggyőződés”. (Mellesleg ez a nap serkentette tette a Nyugati pályaudvarnál a volt pufajkás miniszterelnököt is, Horn Gyulát.) Lehet-e forróbb dicséret, mint amiben a *Vihar után* részesül, mivel ezzel az író „a tömegek közt napról napra végzett kommunista felvilágosító-nevelő aprómunka hőskölteményét” alkotta meg. A vége nehezen – talán csak kémiailag – értelmezhető magasztalással zárul: „A történet egészét a gyár, a szocialista nagyüzem jól etalált, sajátos, utánozhatatlan vegyi [sic!] összetételű atmoszférája telíti.”

Berkesi regényeit *A magyar irodalom története* azok között a művek között tartja számon, amelyek 1956 történelmi szituációját felidézve „a lehetséges magatartástípusok mindegyikét összesűrítve kísérelték meg az ábrázolást”, s ez a „jellemek leegyszerűsítéséhez” (is) vezetett. Béli Miklósék rádiós beszélgetése már egy szóval sem hivatkozik ezekre a regényekre, ami önmagában is azt feltételezti, hogy a hetvenes évek végén, a nyolcvanasok elején az ideológiai-politikai alapállású bírálatokat felváltotta az alkotások esztétikai-poétikai elemzése. Mára, lehet, (vissza)fordult a helyzet: aki a világhálón molyol, 2016 novemberében a *Vihar után* ismertetőjében ezt olvashatja a Molyon: „az 1956-os ellenforradalom sorsfordulót jelentett mindenki számára, aki csak az örvénybe belekerült [...]. Berkesi Andrást [...] ez a sorsforduló tette íróvá [...] igazolta, hogy a szerző korántsem az aktualitás hullámcsúcsán sodródott a magyar irodalomba [...]. Friss, ma is érdekes olvasnivaló.”

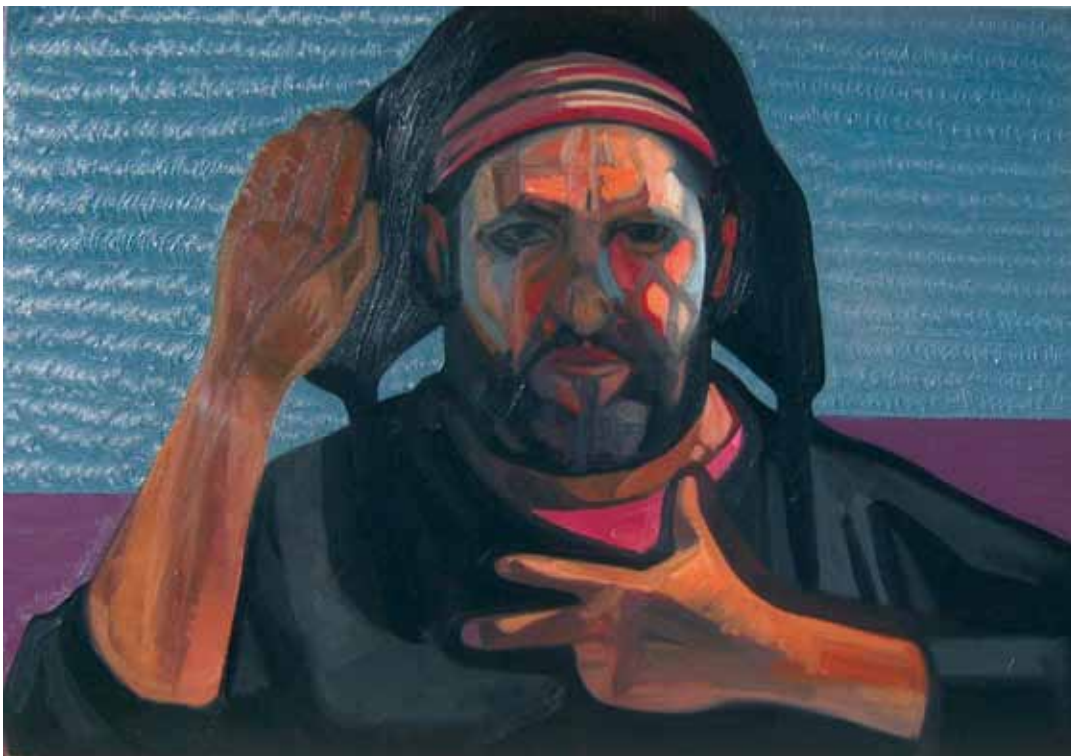
Nem a teljesség, hanem az érdekesség kedvéért, a kánon alakulását követve érdemes talán sorolni néhány szereplőt a *Spenó*nak becézett irodalomtörténetből: Dobozy Imre: *Tegnap és ma*, 1960; Galabárdi Zoltán: *Cigányút*, 1959, *Kígyókó*, 1960; Földeák János: *Tékozlók*, 1960; Mesterházi Lajos: *Pokoljárás*, 1959 – arra példák, hogy az extenzitásra törekvő alkotásokkal szemben (ld. Lukács György kategóriáit: extenzív, illetve intenzív totalitás) az egy csoport vagy alak sorsát követők sikeresebbek. Molnár Géza két regénye (*Hullámverés*, 1958; *Márta*, 1959) a „történelmi mozgásirányok érzékelése, magánélet és közélet összefüggéseinek hiteles összekapcsolása”, valamint „a konszolidáció folyamatának intenzív, lélektanilag elmélyült ábrázolása” révén emelkedik ki. Darvas József elnöki értékelése szintén a *Hullámverés*t emeli magasra, de méltat másokat is, mondván – amit majd Tóth Dezső ismételt és igazol –, hogy „igyekeznek bátran, a legkényesebb problémákat is elemmezve ábrázolni 1956 októberét s az akörüli eseményeket”. A sikerültebbek közé rakja Illés Béla, Földeák János és Thurzó Gábor kisebb prózai írásait.

„...A MUNKÁSOSZTÁLY VILÁGNÉZETÉNEK TALAJÁRÓL”

A drámairodalom megítélése dolgában szinte teljes az összhang Darvas és Tóth Dezső között. Az utóbbi furcsán fogalmaz ugyan, amikor 1956-ot „nemzeti érdekű társadalmi megrázkódtatásnak” nevezi, hangsúlyozva, hogy a rendkívül bonyolult politikai-ideológiai konfliktusok ábrázolása „eszmeileg helyesen a munkásosztály világnézetének talajáról” valósulhat meg – mint ahogy meg is valósult, „művészileg hatásosan” három darabban. Dobozy Imre *Szélviharja* (1958) az egyik, a másik kettő pedig Mesterházi Lajostól a *Pesti emberek* (1958), illetve Darvas Józseftől a *Kormos ég* (1959). Az irodalomtörténet emlékeztet, hogy a drámaírók frissek voltak: már 1957 márciusában bemutatták Fejér István *Caracas* című komédiáját, amelyik nem „az ellenforradalmat”, hanem annak következményét, a „disszidálási örületet” „közelítette meg”. A *Szélvihar* – amelyből *Tegnap* címmel film is készült – az értékelés szerint 1956 októberének „mélyen drámai” magvát ragadta meg, a *Kormos ég* „intimebb és elemzőbb” jellegével tűnt ki, a *Pesti emberek* pedig azzal, hogy az epikus színház eszközeit úttörőként alkalmazva „az ellenforradalmat az utolsó két évtized magyar történelmének összefüggéseiben” – ismét ugyanaz az ige – „közelítette meg”. E három dráma mellett Hubay Miklósét tartja még érdemlegesnek: a *Késdobálók* egy házasság válságának dialógusaiban „ad a konzolidáció irányába feloldó választ az ellenforradalom kérdéseire”. Az írószövetségi beszédmondónak, Darvas Józsefnek a saját darabjáról nem illett szólania, így ennek említése nélkül adott igazat azoknak, akik szerint a három műfaj közül „az ellenforradalom problematikáját, eszmeileg és művészileg is, legyszerűbben a drámairodalmunk” – következik az ismerős ige – „közelítette meg”. Mégpedig azért, mert túl a parasztság és az értelmiség „ideiglenes útvesztésén”, „a kommunisták kételyeiről, morális konfliktusairól és igazáról adnak történelmileg és művészileg sok részletükben hiteles képet”.

Hogy mennyire hiteleset, talán nem kár ennek érzékeltetésére is szólni némi teret s időt. Dobozy és Darvas darabja – akárcsak a Berkesi-regény, az *Októberi vihar*, majd Nádas Péter műve, az *Emlékiratok könyve* (1986) – az apa–fiú viszonyra, illetve konfliktusra épül. A *Szélvihar* ifjú hőse a vörös csillagra szegezte a tekintetét, amikor a téesz tisztai iskolára küldte, s amikor főhadnagyként a forradalom idején visszatér a falujába, belelő a csillagba – a tettét, a szocializmussal való szembenállását lírai emelkedettséggel magyarázza. „Tízéves voltam, amikor ebben az országban elültették a reménység fáját – kezdi példázatát. – Nem én vágtam ki. Kivágták, akiknek nevelni kellett volna – szobrot faragtak belőle maguknak, ostornyelet másoknak! [...] Nem akarok hazugságban élni!” Az apjával folytatott viták során mégis belátja, hogy falujában a forradalom az úri világot, a „cselédéletet” hozná vissza, olyan horthysta felkelés, amely a volt nagybirtokosok érdekeit szolgálná. Végső bizonyosság, ami a fiút ráébreszti tévedésére: anyját megöli a téesz ellen ágáló „uraság”, akit viszont ő lő le. A darabot napjainkban értelmező és értékelő Garadnai Erika (*Az 1956-os „ellenforradalom” gyermekképe*, <http://www.tani-tani.info/092.garadnai>) okkal jegyzi meg, hogy a dráma úgy ábrázolja a forradalmat, mint pesti vérengzést, amelyről nem is tudni pontosan, milyen ellenség ellen harcol. Ezzel együtt tudatosan törekszik arra, hogy „generációs meg nem értésként, illetve az ifjúság rossz helyzetértékeléseként jelenítse meg”. A *Kormos ég* megtévesztett ifja az egyetemi nemzetőr zászlóaljtlól géppisztollyal tér haza, ahol a bűnösök megbüntetéséről s egy „megtisztult szocializmusról” beszél, mire író apja, Joó Sándor mindjárt kioktatja: „Tudod te egyáltalán a szavak értelmét? [...] Csak beléd ragadtak, mint kutya szőrébe a bogáncs!” A fiút azonban nem lehet eltéríteni, részt vesz a harcokban, aztán disszidálni akar, végül feladja magát a hatóságoknál. A darab ennél megrázóbb és mélyebb tragédiaként jeleníti meg az apa szovjet íróbarátját, akinek katona fia november negyedikén elesett a harcokban. Joó utóbb bocsánatot kér tőle: „Mérhetetlen áldozatokat hoztak maguk miérettünk... az egész világért... és most megint új sírok... új sebek...” Garadnai Erika elemzése itt is telibe talál: Darvas a hivatalos elvárásokat túlteljesítve „1956-ot a Szovjetunió ellen elkövetett bűnként, vétekként ábrázolja, s a »Nagy Testvér« bocsánatáért esedezik”; áldozatként nem magyar ember, hanem egy szovjet katona jelenik meg. Ugyanakkor a kritikus szerint a színműnek van egy igen komikus alakja is, a Vak partizán, az „igazság” rendíthetetlen birtokosa – vele lehet majd párhuzamba állítani Csoóri Sándor *Tudósítás a toronyból* című 1963-as falurajzának Vak Fiúját, aki '56-ban egy gránátzilánktól veszítette el a szemét. Az elbeszélő a búcsúbeli jelenetben azon töpreng, hogy mi lenne, ha a fiú kirepülne a hintából, kizuhanna. „Csak a szörnységet fokozná, ami megesett vele ötvenhatban? Csak azt fokozná, s földézné számomra is, ami velünk történt, mindnyájunkkal? A megbokrosodott Nagy Hinta lendületét? A koponyák belsejében lejátszódó drámát?”

Senki többet (Három a magyar..., I.), 2013

Fülbevaló, 2014

Önszív, 2015

Semmittevő szellő mosoly, 2014

Ez a beszéd, a Csoórié, metaforikus, persze, csak sejteti, ám meg nem nevezi – nem nevezheti – a lelkekben zajló drámát, s a Nagy Hinta tegnapi hajtói, forgatói kilétét sem fedi fel. Az ok abban rejtőzhet, nyilván, hogy nem a munkásosztály világnézetének alapjáról szemléli és szemlélteti a történeteket – ellentétben a harmadik sikerdarab, a *Pesti emberek* szerzőjével, Mesterházi Lajossal, akit műve bemutatása után – másik két társához hasonlóan – hamarosan Kossuth-díjjal jutalmaztak. A darab epikus volta extenzív voltában is megnyilvánul: hét szereplő sorsa tárulkozik fel 1941 közepétől 1957 tavaszáig, amikor is a romok takarításakor emlékeznek vissza, kiből mi lett, ki mit cselekedett diplomaszerezésüket követően. A forradalom eseményei így – több későbbi regény választ ilyen szerkezetet – beágyazódnak a magyar történelem közelmúltjába, azaz epizódként tűnnek föl. A figurák közül egy, aki a felkelés áldozata lett, az 1848-as szabadságharc szellemét hirdető társát így inti: „Ébredj! [...] Szocializmusért, az ember vörös csillaga ellen? Ady és József Attila vörös csillaga ellen?” A volt diáktárs azonban nem veszi észre, hogy köréje s mögéje alvilági alakok s megtévedt diákok csoportosulnak. Garadnai Erika elemzése határozott: a forradalmárok „abszolút negatív, csőcselék és lumpen elemként jelennek meg”, demagóg jelszavakat kiáltozva.

Mesterházi, Darvas, Dobozy darabjainak – meggyőzően érvel az irodalomtörténész – kiemelt célja és feladata volt a maguk idejében: lebontani „1956 egyik legszebb valóság-mítoszát”, a forradalmár fiatalok erkölcsi tisztaságáét. 1965-ben ezért is jelentethették meg őket, mégpedig közös kötetben, a Diákkönyvtár sorozatban. Az elemző okos észrevétele az is, hogy együttes megjelentetésük jelezte: „lezárult egy 56-os »irodalmisság«, tehát határköveivé váltak és megjelenítőivé annak a politikai-irodalmi diskurzusnak és ideológiai törekvéseknek”, amelyek 1956-ot ellenforradalomként értelmezték – ezután viszont „megszűnt az állandó ellenforradalmi propaganda, helyette inkább a *tabusítás* eszközét választották 1956 elpalástolására”.

A tabusítás olyan nominalista csataként is felfogható, ahol a „nomina sunt odiosa” jel-, illetve parancsszava (vagyis: a nevek említése kerülendő) volt a lobogókra írva. Az egyik oldalon, a hatalomén több név volt kerülendő: a forradalom, a népfelkelés, a szabadságharc, a másikon, az írókén (legalábbis ezek java részénél): az ellenforradalom. A leginkább kerülendő azonban egy név volt: Nagy Imréné. Nemcsak Nagy Gáspár nevezetes – Görömbei András által „rendszerváltónak” hívott – költeménye, az *Öröknyár: elmúltam 9 éves* postscriptumának, utóiratának a mártír miniszterelnök monogramjával egyező ragrimes infinitivusai – „egyszer majd el kell temetNI / és nekünk nem szabad feledNI / a gyilkosokat néven nevezNI!” – bizonyították ezt, hanem Ratkó József említett verse, a *Törvénytelen halottaim* sorsa is: kötetbeli megjelentetésekor lábjegyzet hívta fel arra a figyelmet, hogy a „holtak deresén” Nagy Imréje, az azonos című kötet szerzője sárrétudvari parasztköltő volt.

A nevek, megnevezések tilalma fennmaradt tehát akkor is, amikor Dobozyék sikere után a drámaírók ihlete csappanni látszott, vagy ha mégis serkentően hatott, többnyire a regényeik átdolgozására készítetett. Így történt ez Darvas József 1963-as regénye, a következő évben színpadra alkalmazott *Részeg eső* esetében, s így Galgóczi Erzsébet 1970-ben bemutatott darabjával, az eredetileg kisregény formájú *A főügyész feleségével* is. Darvas regénye szerkezeti felépítésében is követi eme időszak legértékesebb, ám majd a posztmodern paradigmából rövidlátó módon kihullajtott kisregényeinek oknyomozó technikáját: akárcsak Szabó Magda *Freskója*, egy koporsónál indít ez is, hogy a gyászolók önvizsgálatot tartva visszaidézhesék közös életüket, elválasztó sorsukat. Megtörtént a tragédia, s ki-ki a saját szemszögéből eleveníti fel, mi vezethetett idáig: Cseres Tibor *Hideg napokjától*, Fejes Endre *Rozsdatemetőjétől* Somogyi Tóth Sándor regényéig (*Próféta voltál, szívem*) és Sánta Ferenc *Húsz órájáig* ez az epikai eljárások menete. A *Részeg eső* egy, '56-ban a forradalom mellé álló, majd a leveretése után öngyilkosságot elkövető művész tragédiáját állítja középpontba. Húsz év történelméből 1944 őszenek-telének tragédiájával szembeállítja 1956 októberét, és a közös okuknak, meghatározó elemüknek láttatja – Földes Anna elemzése szerint (*Húsz év – húsz regény*, Szépirodalmi, Budapest, 1968, 356–377.) – a magyar nép végzetes passzivitását, azt, hogy „tűri, de nem alkotja a maga történelmét”. Nyilván ez a felfogás messze esik a népfelkelés gondolatától, közel van viszont ahhoz, hogy a legsúlyosabb kérdésével ahhoz a párthoz forduljon, amelyik tévedett, pedig az „eszünk, becsületünk, lelkiismeretünk, világos jelenünk, ragyogó jövőnk” volt (és maradt?). A színpadi változatot bíráló s pártatlansággal aligha vádolható Pándi Pál hasonló indítatásból kifogásolja, hogy az utóbbi évek drámáiban, filmjeiben olykor felületesen, kellő művészi átéltség nélkül teszik „abszolút eszménnyé az ártatlanul meghurcolt kommunistát”. Ugyanő meggyőződéssel állítja, s ennek dőlt betűs írással ad nyomatékot, hogy „a szocializmus hazai történetét és előtörténetét

nem lehet a lelkiismeret-furdalás, az abszolutizált önvád pozíciójából megfogalmazni” (Kritikus ponton, Szépirodalmi, Budapest, 1972, 307–314.).

Galgóczy drámájával kapcsolatban is morális, erkölcsi indíttatású eszmei, ideológiai kifogásokat ad elő Pándi (uo., 386–391.). Az áthallásos, utalásos módon kényesnek tartható alaphelyzet ugyanis a következő: egy megye '56-ban kinevezett főügyésze halálbüntetést kért „egy ellenforradalmi cselekményben részt vett” újságíró vádlottra, aki a barátja volt, s akit nem végeztek volna ki, ha nem tagadja meg a kegyelmi kérvény aláírását. A főügyész egy másik barátjára – aki pénz fejében disszidálni segített sok-sok ismeretlent – szintén súlyos ítélet kiszabását indítványozza: alig telik el egy-másfél év, lelkiismerete az öngyilkosságot választatja vele. A címszereplő a törtető, semmitől vissza nem riadó feleség, persze, de a kritikus szerint az „igazi dráma” hőse a férj, e gyenge jellem. Aki – hangzik a pártos vélemény – ha vívódva, mérlegelve, „de belső meggyőződéstől vezérelve” vállalná „az igazságszolgáltatás posztján a szocialista konszolidáció nehéz menetét, akkor nem keletkezik az a benyomás, hogy *abban* a helyzetben általában a politikai perek vállalása vagy elutasítása az erkölcsiség kritériuma”. A kiemelés a bírálótól származik, aki – ugyancsak dőlt betűkkel – *akkornak* nevezi azokat az időket, amikor a jobboldal azzal tűnt ki, hogy „morális presszió alá” helyezte a jogszerű törekvéseket is, a baloldal pedig azzal, hogy „elvakult bosszúindulattal szűkítették volna le ügyészégi-bírósági aktusra a konszolidáció folyamatát”. Ez világos és kemény beszéd, csak épp – még mindig – a politika s nem a poétika nyelvén.

„...AZ IGAZSÁGOT ÖSSZE AKARNÁM SZEDNI”

A prózairodalom szemlézése – talán az epikai alakításformák gazdagsága, az elbeszélői és az alaki nézőpontok változatossága miatt – kevésbé ideologikus jellegű. A korabeli kritika például Moldova György nagy sikerű regényei, elbeszélései – *Sötét angyal*, 1964; *Magányos pavilon*, 1965 – cselekménybonyolításának és jellemrajzának romantikus túlzásait annak ellenére szóvá tette, hogy a különböző kalandokba keveredő hősök (például az első regény Válint Csabája) kétes politikai szerepvállalású múltjukkal szakítva a konszolidáció híveivé válnak, az újjáépítés harcosaiává.

Ugyancsak 1964-es születésű az a kisregény, amelyet a remekműveknek járó elismeréssel fogadtak, Sánta Ferenc *Hús órája* – „a magyar irodalom nagy korszakának küszöbén állunk”, így köszöntötte például Bori Imre, aki az élettények bősége s az emberi helyzetek változatainak sokasága miatt a *Sötét angyalt* is az írói remeklések közé sorolta (*Irodalmi szociográfia – szépirodalom* = BORI IMRE *huszonöt tanulmánya*, Forum, Újvidék, 1984, 381–390.). Sánta „húszórás” riportjának megszólaltatottjai lényegében azoknak az 1956-os őszi napoknak a történetét próbálják „összerakni”, amikor négy „egy vályúból való”, a nyomorúságból kivakaródzott volt cseléd egymás életére tör, s egyik a másiknak lesz a gyilkosa vagy nyomorékká verője. S a történetmondásban nincsenek ideológiai, eszmei megfontolások, az elbeszélés – később, más regényekben untig hangoztatott – nehézsége viszont létezik. „Ha én itt az igazságot össze akarnám szedni, hogy odaadjam a maga tenyerébe, hogy mind láthassa, le kéne járnom bizony a lábamat, hogy mind összegyűljön, ahány helyen van, annyi helyről...” – óvja az elhamarkodott ítélezéstől az elbeszélő-riportert az egyik volt cseléd, a megnyomorított. Megnyomorítója nemcsak őt gyűrte maga alá, hanem eszméletlenül verte azt a másik volt cimboráját, a párttitkárt is, aki a forradalom napjaiban felsőbb utasításra vagy javaslatra az erdőbe menekült, ott húzta meg magát, hogy onnan visszatérve szégyenében a negyedik, ártatlan társukon álljon bosszút, sorozatlövéllyel vetve véget az életének. Sorsuk azt példázza, amit mintegy rezonorként a gróf fogalmaz meg: „megszegték az egymásra utaltság, az együvé tartozás nagy parancsát”. Megszegték, mert megszegették velük. Ugyancsak a gróf mondja az egymást fel-faló hangyákra mutatva, de 1956 szerepét, jelentőségét is példázva: „Most pedig az fog történni, amit minálunk úgy neveznek, hogy történelem... Persze – megfelelő távlat szükségeltetik hozzá, hogy történelemmé nemesedhessen! Ha folyamatában, alakulásában, forrongásában, éppen történő mivoltában látunk valamit, még korántsem tudjuk, hogy történelmileg mily jelentős, esetleg éppen eldöntő folyamat, korszakot nyitó vagy lezáró folyamat, kezdet-e vagy vég éppenséggel...”

Különös, hogy Pomogáts Béla az *1956 az irodalom emlékezetében* alcímű nagy tanulmányában („*Mikor a rózsák nyílni kezdtek*”, Forrás, 2002/4) nem szerepel Sánta riportregénye. Az ok talán abban keresendő, hogy főként azokra a prózai művekre, regényekre tér ki, amelyek egyrészt az

Valaki eltűnt, 2010

Második felszín, 2015

abszurd és a parabolikus irodalom kifejezési rendszerében idézték fel a forradalom emlékét, másrészt amelyeknek fő alakjai a tanú és a szemlélő szerepében jelennek meg. Az epikai alkotásnak – mondja Pomogáts – „nem lehet hőse maga a forradalmár”. A művek megjelenésének ideje szerint haladva Karinthy Ferenc abszurd, lélektani parabolaregényével, az *Epepével* (1970) kezdi, lényegében megismételve, amit a *Sóskának* becézett irodalomtörténetben is állított. Mégpedig, hogy a mű utolsó előtti fejezetében a „váratlan felkelés” ábrázolása nyilvánvalóan az író 1956 „tragikus őszén” szerzett személyes tapasztalataira épül. Az irodalomtörténet továbbá hangsúlyozta, hogy a főhős nyelvész számára a forradalom érthetetlenül kezdődik, és ugyanígy fejeződik be, az a tapasztalata azonban, hogy a tömegeket mozgásba lendítő szenvedélyek „véres káoszt idéznek elő, hogy végül apatikussá fulladjanak” (*A magyar irodalom története 1945–1975*, III/2, szerk. BÉLÁDI Miklós, RÓNAY László, Akadémiai, Budapest, 1990, 831–844.).

A következő kötet Jókai Anna *Napok* című regénye (1972), amely egyik mai méltatója, Pósa Zoltán szerint „a tudat teljes asszociációs bázisát felölelő joyce-i és a teljes társadalmi tablót festő tolsztoji regénymodell szintézise” (*A Kádár-kor Jókai Annája = Jókai Anna-konferencia*, sorozatszerk. PÉCSI Györgyi, MMA, Budapest, 2013, 11.). Ács Margit viszont – többek között – az alábbiak miatt becsüli: „a korszak legkényesebb politikai kérdéseit úgy tárgyalta a hatvanas–hetvenes évek fordulóján, hogy azok valós érvényűek, legfeljebb szemléleti szempontból komoly bírálatra rászolgálóak lehettek az akkori baloldali olvasatban, s ma egy (feltételezett) jobboldali olvasatban is azok” (*Írói alkímia*, Magyar Szemle, 2002/7–8). A politika vagy az ideológia behozatala összefügghet azzal a lappangó vitával, amely akár nominalistának is tartható, hiszen akörül forog, hogy vajon 1956-ot hogyan nevezi meg az élete történetét 1928-tól 1971-ig elbeszélő főhős. Pósa Zoltán vélekedése, a szöveghely megjelölése nélkül: a regény „elsőként jelenti ki a nyilvános magyarországi irodalomban, hogy 1956 nem ellenforradalom, hanem jogos felkelés volt”. Ács Margit nem hívja fel a figyelmet ilyen kijelentésre, épp arra az óvatosságra figyel fel, hogy a főszereplő személyisége a forradalom kitörésének idejére már „felvette a túlélésre berendezkedő kisemberek jegyeit”, különben is beteg a pár hónapos kislánya, vele és a feleségével kell törődnie. A szerző 1956 leírásánál a „politikai elvek ellenében az emberi minőségre teszi a hangsúlyt” – fejtegeti a kritikus, a forradalom igazi jelentőségének megvilágítását abban látva, hogy amikor a főhőst kommunista voltáról kérdezik, tagadja, hogy az volna, illetve hozzáteszi: „Azt hiszem, nem vagyok az.” Az író monográfusa, Olasz Sándor azzal kezdi a pálya nagy fordulójának tartott mű ismertetését, hogy az „első olyan regény, amelyben 1956 nem ellenforradalomként jelent meg”, s zárójelben mindjárt hozzáteszi, hogy a lengyel elismerés is – az 1980-ban neki ítélte Pietrzak-díj – ezt az újdonságot méltatta, s jellemző, hogy a szerző nem vehette át a díjat (*Kortársunk Jókai Anna*, Kairosz, Budapest, 2004, 43.). Pomogáts Béla az el- vagy a megnevezés mássága-újdonsága helyett az elbeszélő életösszegző gondolatai alapján ítél. Az alapján, hogy mindennek végén rádöbben arra, legnagyobb élményét a forradalom napjai jelentették, és „sorsának igazságát a forradalom teljesíthette volna ki”. A szemlélő magatartásában és helyzetében szerinte már megjelenik – és ez a leglényegesebb – az „azonosulás motívuma”. Noha, tehetjük hozzá, nemegyszer a szemére vetik, hogy túl sokszor mondja, tőle „ez meg az idegen”, s hogy „ha nem tudsz semmivel sem teljesen azonosulni, szétmorzsolódsz”. Maga a főalak mindenkinél világosabban ítéli meg 1956 októberéhez való viszonyát: „Ha sok mindennel nem is értettem egyet, ami a vége felé történt, megtagadni képtelen lennék.”

Hasonlóan az említett drámák alapkonfliktusához, Ács Margit 1975-ben írt és az 1977-es kötetben (*Csak víz és levegő*) közzétett *Hiány* című nagyelbeszélése is az apa és a fiú politikai szembenállásából bontakoztatja ki a forradalom hangulatát. A szülő nevelt gyermeke szemére hányja itt is, hogy „szédült taknyosok”, hogy „azt se tudjátok, mit akartok”. A fiú szintén durván érvel: „magának kimosták az agyát”, hogy aztán fegyverét fogva elrohanjon, és soha vissza ne térjen. Tizenhét év telik el, hogy hírt sem ad magáról, azt se tudják, él-e vagy meghalt. Egy családi ceremónián, lánya eljegyzésén az apa sítéregve mondja: „Az a fiú az én ellenségem volt, és az én halottam. Én nem osztozokodom rajta azzal sem, aki...” – s a mondatot, gondolatban, a felesége fejezi be: „Azzal sem osztozokodom rajta, aki meggyilkolta, de azzal sem, aki mártírt csinált belőle.” Az anya tehát mindkettőjük – gyermeke s férje – igazságát elfogadja, ami az írói állásfoglalással ér fel.

A legkevésbé sem a szemlélődő, tanúságtévő magatartásra, sokkal inkább a gyilkos indulatokra, ésszel felfejthetetlen indítékokra alapozódik Galgóczi Erzsébet regénye, *A közös bűn* (1976), amelynek története 1956 véres őszén egy határszéli tanyán indul, ahová két disszidálni szándékozó

ember kér bebocsáttatást, s közülük az egyik reggelre halott lesz, a másik pedig eltűnik. A mű címe utalhat ugyan a krimiszerű cselekményvezetésre, rejtélyekre, titkokra, eszmei-ideológiai sugallata azonban a forradalmat közös felelőtlenségként, sőt bűnként is engedi elképzeltetni – aligha a szerző szándéka szerint.

Különösen alakul(t) Czakó Gábor satirikus regénye, a *Várkonyi krónika* (1978) fogadtatástörténete. Maga a szerző korábbi művét, az *Iskolavárat* (1976) „allegorikus forradalomregénynek” nevezi, a *Krónikáról* beszélve pedig mind az interjúiban, mind az esszéiben hangsúlyozza, hogy az a forradalom ábrázolása (is). Különböző internetes fórumok (ld. <https://www.libri.hu/konyv/varkonyi-kronika>; bookline stb.) egyenesen a hetvenes–nyolcvanas évek „kultuszkönyvének” állítják be a kötetet: ez volt az egyetlen mű akkor, mondják, amelyik „valami különös csoda folytán nevének nevezhette a forradalmat, leírhatta az események lényegét – egy magyar falu szemszögéből –, beleértve a megtorlást is”. A cenzúra elmaradása szerintük a Szépirodalmi Kiadó két, meg is nevezett szerkesztőjének és igazgatójának köszönhető.

A tudósítói, krónikaírói stílus – legyen bár ironikus – helyett a lélekelemzően filozofikus jellemzi Rónay György utolsó regénye, a *Párduc és gödölye* (1978) előadásmódját. Róla szólva Pomogáts Béla a személyiség mélyebb világában megmozduló felelősségérzetről értekezik. A főalak, egy törvényszéki bíró '56 őszén érzi úgy először, hogy van elszámolnivalója saját magával, azzal, hogy a Horthy-korszak idején és a személyi kultusz alatt, a Rákosi-érában is a hatalom akaratának megfelelően ítélkezett. Akárcsak a *Napok* elbeszélője, ő is közel élete lezárultához döbben rá arra, mi történt vele októberben: „találkozott az utcán az Ítélet Angyalával, de a bűnbánatot elmulasztotta [...] Most már készen áll rá, hogy az életét, mint egy férges gyümölcsöt, a tenyerére vegye és átnyújtsa valakinek.” Emlékezete pedig őrzi a forradalom jó néhány eseményét, a Műgyetemről induló diáktüntetést, a Parlament körül csoportosuló tömeget és a fegyverek ropogását, a tankok vonulását a Kossuth Lajos téren. Mindezek tárgyalása – Buda Attila értékel így (*Ki hát az, aki nem fél?*, Vigilia, 2003/10) – „visszafogott, de nem elhallgató”.

Visszafogottsága, sőt szenvtelen hangja, „sivár, lélektelen” volta miatt érte bírálat Karinthy Ferenc 1982-ben megjelent regényét, a *Budapesti őszt*, amely eszmei ellenpólusa lehet a szerző évtizedekkel korábbi sikerkönyvének, az ország 1945-ös „felszabadulását” köszöntő *Budapesti tavasz*-nak. A szerző szerint az „első hazugságmentes könyvben” a jóvátétel úgy mutatkozik meg, hogy az itt aztán a tényleg a szemlélő, megfigyelő szerepét alakító központi alak, mintegy a szerelmi bonyodalmaiból kikecmeregni akarván, évek múltán sorra járja a forradalom szinte valamennyi jelentős eseményének színhelyét, s egy krónikaíró modorában számol be az egykor ott törtétekről. Mintegy menet közben közöl olyan szövegeket is, amelyek hosszú időre el voltak zárva a nyilvánosság elől: például Nagy Imre híres november 4-i rádiószózatának leiratát. A regény ismeretközlő, felvilágosító szerepe tehát vitathatatlan, Pomogáts szerint is, ugyancsak kikezdehetetlen – itt már Sanders Iván véleményére hivatkozik – a tényanyaga, „szókimondó őszintesége”, végső soron a hitelessége. Közömbösségbe „átsikló” tárgyilagossága miatt azonban nem érezhető '56 októberének mélysége, magasztossága, pátosza, félelmetessége.

Pátosz hatja át viszont Nadas Péter *Emlékiratok könyvének* (1986) (egyik) elbeszélőjét, akit a szó szoros értelmében magával ragad, sodor az október 23-án felvonuló, tüntető tömeg. Lehetővé vált számára, hogy „a saját testem életének legelemibb feltételében, a mozgásban érezzem, ami mindenben közös, érezzem, részei vagyunk egymásnak és mindenben túl vagy mindenben innen azonosak mindenkivel, amitől aztán nemhogy nem volt arctalan, miként azt a tömegről mondani illik, hanem olyan arányban kaptam arcot tőle, amilyen arányban én is arcot kölcsönöztem neki”. Ez, ugye, nem a szemlélő vagy a rezonőr helyzete, hanem a teljesen azonosulóé – a könyv lektorainak, feltételezhetően, ennyi is elég lett volna ahhoz, hogy kifogásokat emeljének a szerintük elfogadhatatlan „minősítések, vélekedések, politikai tévnyezetek” megfogalmazása miatt. Ekkorra azonban már megérett az idő arra, hogy ellenvéleményüket ne eszmei, hanem esztétikai mezbe burkolják – így történhetett meg, hogy „esztétikailag, regénybelileg” minősíthetetlennek, „hitelesítő emberi-jellembeli bázis nélkül” valónak tartották '56 el- vagy megnevezését. S odáig jutottak, ami a nominalizmus csatájának lezárását jelenthette. A kijelentésig: „mindegy, hogy valamelyik Én »ellenforradalomnak« vagy »forradalomnak« nevezi '56-ot, ha a vélemény emberi gyökérzete nem érzékelhető, a minősítés mindkét esetben a levegőben lóg” (idézi: SÁRI László, *Történetiség és érzékiség Nadas Péter Emlékiratok könyve című regényében*, Kalligram, 2002/10). Amire a lektori jelentés utal, a regény

szövege így hangzik: „...számomra ez volt a forradalom, nem úgy jutott eszembe, nem úgy kölcsönöztem ki a szótárukból, mint a politikai körvonalakkal rendelkező ellentétek fogalmi párosát, hanem a legszemélyesebben rám vonatkozott”.

Pomogáts óvatos: úgy tudja, ez volt az egyik olyan könyv Magyarországon, amely 1956-ra a forradalom kifejezést alkalmazta. Sári László alapos tanulmányában Balassa Pétert idézi, aki szerint „Nádasnak sikerült megírnia azt, amire mindeddig várnia kellett a magyar irodalomnak, 1956 regényét; tisztázást és jóvátételt előlegezve ugyan, mégis nagy adósságot törlesztett, anélkül, hogy ez lenne a mű tárgya vagy közvetlen »eszméje«”.

Kétségtelen, az irodalomnak elévülhetetlen szerepe volt abban, hogy ha lassan is, de megtörténhetett az ötvenhatos események – ideértve a fegyveres harcokat, de a szovjet inváziót is – nyilvános és hivatalos átértékelése. Hogy ebben milyen szerep jutott a nyugati emigrációnak, máskor és máshol lehetne fejtegetni, mindenesetre a nyolcvanas évek végén már az ő véleményük közvetítésére is nyílt lehetőség s alkalom. Az amerikai előadói körútjáról hazatérő Görömbei András például magától értetődőnek tartotta, hogy emlékeztetésképpen megjegyezze: „Történelmünk egy-egy időszakát a kint élők alapvetően másként ítélik meg – nem úgy folytatja, hogy *mint mi*, hanem: –, mint itthoni tankönyveink. 1956. október 23-át például szabadságharcként élték meg, s úgy őrzik. A személyi kultusz, a Rákosi-rendszer éveit legtöbbször kegyetlenül megszenvedték, 1956 ősze az ebből való szabadulásuk reménye volt” (*Tűnődés – nagy út után. 1987 = A szavak értelme*, Püski, Budapest, 1996, 353–365.).

Az útinapló, szerzőjétől függetlenül, arra figyelmeztet, hogy 1956 tabuinak felszámolásában nemcsak a szépírók, költők jeleskedtek – vagyis hogy a vizsgálódást érdemes volna kiterjeszteni más műfajokra s ezek művelőire is.

„ÚJ TEHETLENSÉG DÜHÉVEL”

Pomogáts Béla, aki 1991-ben Medvigy Endrével költői antológiát állított össze *Ezerkilencszázötvenhat, te csillag* címmel, a „*Mikor a rózsák nyílni kezdtek*” című, Vas István költeményét idéző, már hivatkozott tanulmánya egyik fejezetében – *Versekben élő forradalom* – állítja: a hatvanas évek közepétől a nyolcvanasok végéig igazából nem az elbeszélő próza, hanem a költészet tartotta fenn a maga metaforikus nyelvén a magyar forradalom emlékezetét. A hazaiak közül Eörsi István, Tornai József, Kalász Márton, Obersovszky Gyula, Ágh István, Bella István, Szepesi Attila, Utassy József, Nagy László, Nagy Gáspár és Petri György nevét sorolja, az utóbbi három költő verseinek néhány sort szentelve. Nyilván a dolgozat összefoglaló jellege miatt a címül választott Vas-versnél sem időz(het) el. A költemény keretbe foglalt hitvallás, tisztelgés az áldozatok emléke előtt. A nyitó strófa: „Emlékszel? amikor a rózsák nyílni kezdtek, / Már nem voltunk fiatalok – / Házunk körül virágzó sírkeresztek, / Szívünkben sok friss halott.” A záró szakasz: „Volt vidámabb nyarunk s merészebb azelőtt, / De emlékszel? ez volt a legszebb. / Némán kertünkbe hajoltak a szomszéd temetők, / Mikor a rózsák nyílni kezdtek.” Ugyancsak hitvallás a bibliai párhuzamra alapozó *Az új Tamás*, a „Feltámadtál, sírbatett nemzetem” örömeivel és az „értelme lett értelmetlen igéknek” reményével, tragikus távlatuk ellenére is: „Halottak napja. A határon át / Özönlének idegen katonák. / Jönnek a hódítók s a gyilkosok – / Magyar vagyok.” Az egy évvel későbbi keltezésű, azaz 1957-es *Pesti elégia* is inkább az egyenes beszéddel tűnik ki: „Micsoda város! Mocsokkal vastagon loccsan a sár. / A gyász bíborát latyakkal igyekezik befedni február. /... // De micsoda hangok szálltak a Város utcáin át! / Sosevolt remény hallatta itt fiatal füttyszavát, / Szikráztatta föl érveit a végső tisztaság.”

Ezek a versek éppúgy részei és részesei a forradalom emlékezetének, mint az említetlenül hagyott Buda Ferencéi. Az utóbb *Az én ötvenhatom* alcímmel a Digitális Irodalmi Akadémia honlapján is olvasható *Túl a falon* kötet szerzője három, nyomtatásban meg sem jelent, „csak” a debreceni egyetem kollégiumában, kéziratban terjesztett (és felolvasott) költeményéért került börtönbe. 1957-ben, „ama keresztbe fújó vihar” után az egyetemi óráról vitték el s zárták be. A három vers egyikét, a *Pesten esik a hó* címűt Juhász Ferenc a keletkezés évének (1956) megjelölésével beszerkesztette az 1970-ben kiadott kötetébe (*Ébresszen aranyisp*), amit Buda arra hoz fel példának, hogy mégis volt esély, csekély, a forradalom emlékezetben tartására. A legtöbbször hivatkozott alkotása, a *Tizenöt-húszéves halottak* gyászverse tanúságtétel, azonosulás az áldozatokkal, a feladat- és

sorsvállalás megszólaltatása: „Kiontott véreim! / Támadó tűz voltunk, / hús halottak lettünk. / Hajnalló hitünkről / fegyverfogó kézzel / tanúságot tettünk. / Gyermeki karunkba / ereje gyülemlett / forró férfikornak, / csillagos oldalú, / tűzokádó tankok / felnőtté tiportak. / Golyóverte testünk / lankadó lankái / holt anyaggá hülnek, / gránátot markoló, / kimarjult karjaink / jéggé merevülnek. / Sebeink nyitottak, / nyirkos kövön fekszünk, / most már nem verekszünk. / Égő, túlvilági / benzines palackok / lángjánál melegsünk.” A *Pesten* esik a hó a Jankovich-vers motívumára – a Vörösmartyótól, Adyától is ismert hó-metáforára – épít: „Pesten esik a hó / Keringve kavargogva / A Dunán a habokra / Lelkük vesztett romokra /... / Tépett szélű sebeken / Dacoló üzemekben / Aszfaltra száradt véren / Megül halottfehéren /... / Pesten esik a hó / Nyílt sebre friss kötésnek / Pest talpig hófehérben”. Az *Írásjel nélkül* a homokba betűt vető Krisztus példázatát idézi: „Korunk homokján hánykolódom / az is lehet hogy eltemet / s a vágató folyóba szórom / szél-lobogtatta lelkemet //... // de jaj e szolgáló-szülő kornak / jaj azoknak akik tipornak / mert rájuk omlik a homok”.

Buda Ferencnek nemzedéktársa a Hetek csoportosulásban, és szellemi rokona is Ágh István, aki a forradalom 50. évfordulójára megjelentetett gyűjteménye, az *Októberi fogadalom* tanúsága szerint talán mindenki más kortársánál öngyötrőbb módon, csillapíthatatlan lelkifurdalással élte meg/át a „júdás időt”. Ő, akit 1956. október 25-én az Országház előtt békésen tüntetők között egy tank az eléje lőtt gránát szilánkjával csaknem halálosan megsebesített, utólag ekképp összegez (*Összegyűjtött vallomások*): „...akkor még nem sejtettem, majd összefog / a hazugság a múlt idővel, emlékeinkbe / rejtőzik a gonosz, miénkké szervesül belénk, / s a tér visszhangjai, az ablaktükrözések / viszonylagossá változtatnak minden bizonyosat”. A saját maga dolgában és szerepében nyugtalan költőnek pedig másoknál kevesebb oka lehet az önmarcangolásra amiatt, hogy „képes beszédbe, őszbe, halottak napjába” bújtatta „azt az időt, ballonkabátok zászlóiba” – hiszen már az első kötetében (*Szabad-e énekelni*, 1965) elvégez(he)t a maga számvetését a *Halottak napjára* című költeményével, majd az 1984-es könyvében (*Keseredik a föld héja*) egy másik vers, a *Magyar Katalin* idézte meg a mártírok emlékét. Az előbbi vers részletei: „Se puskát, se zászlót nem hordtam hónom alatt, / mégis célpont lettem, szívem a sárra szaladt, / ereimben a kín keringett mérgeivel, / ruhám lángolását friss vérem oltotta el. // Szomszédom elesett, szemébe dült a kalap. / Puskadurranás volt minden újabb pillanat, / minden ágyúdörgés utolsó óraütés. / Fektemben falevél ragadt rám, ki-tüntetés”; a záró két sor pedig: „és kiköt a sárba véres vitorláival / ez a múltó év is, pontosan úgy, mint tavaly”.

Ágh István testvérbátyja, Nagy László versei közül általában a *Karácsony, fekete glória* címűt szokták kiemelni és elemezni. Pomogáts is úgy szól róla, mint amelyikben a költő „a vereség után a gyász színeivel fejezte ki keserűségét [...], adott számot arról a személyes és közös fájdalomról, amit a forradalom veresége okozott”. „Léleknek nem hozott békét / ó busa isteni angyal! / Vér-illatos a karácsonyfa, / glória – / aggatva iszonyattal. //...// Csillagig növe halálfa, / ragyognak vér-zománcos / gömbjeid – szemem fájva zendül / – glória – / a holtak homlokához!” – a fájdalom szavánál erősebb a dicsőséget zengő, az elesetteket, a halottakat mítoszi magasságba emelő. Amikor Nagy László első gyűjteményes kötete, a *Versék és versfordítások* két könyve megjelent (1975), nem merengett el a kritika azon, hogy vajon az egyik ciklusnak miért a *Vérugató tündér* a címe, noha a többiek élén általában a korábbi kötetek címét szerepeltette. Feljelentésszámba ment volna kifejteni a feltételezést, hogy az ok: ebbe a ciklusba rakta – a *Ki viszi át a szerelmet* után – „fekete glóriás”, vagyis a forradalomnak emléket állító költeményeit. Például *A város címerét*, ahol a visszatérő refrén, az „eljön a fekete katona” azt jósolja, ami már megtörtént s újra megtörténhet, a megismételt múlttal így határozva meg, töltve ki a jövőt. „...s poklok tudója magam is / tördelve kezeimet álmélkodom: / nem hittem volna soha, / nem hittem volna soha: / hogy ti szűzek az ágyatokban / hideg fegyverrel feküsztek, soha: / hogy ti kölykek a tejfogatok / hirtelen kipotyog s iszonyatos / gyöngyvirág nyílik a kövezeten – / végzetes vízszintesekkel / elkészül a város címere újra”. Széles asszociációs mezőt nyit meg a kételyeivel szembesülő s azokat legyőző vallomástevő. S ahogy egy másik versben, *A jövő vacogása* nyugtalanítja, a „fekete vénák világa”, ami kárörvendésre is készíthet: „pofára hullt múzsák napos háta / beborúlt, nap helyett bárd világol!”. Ebbe a csokorba való az újabban többször idézett, a Magyar Nemzeti Múzeum emlékkiállításán is kifüggesztett *Varjú-koszorú*: „sortüzek döreje szédít, / szív szakad és vakolat, / gyász-szalagok közt az Édes / már megint sírva fakadt. //...// Fekete bársony-koloncok / örvényét veti az ég, / varjú-koszorú fölöttem, / rajtam hideg veríték”. Ebbe a *Kitűnik származásom*: „a vértanúk vajúdva, / magukból dögönyözve / uszítanak

élni újra”. *S A falak négyszögében*: „Meghalni se tudtál, / te csak az asztalra buktál, / beborultál, / tor-
kolat-tüzek, láncok, / sikoly-címeres lányok, / üszöktől cirmos virágok, / komor vagányok, / s küllők,
cserepek forgatagába / egy árva hajszálat se küldtél, / csak beleőszültél, / csak beleőrültél”. „...már
szégyellve szórod oldó / igéid a sorsra” – szólal meg az önvád hangján, annak a – monográfusa,
Görömbei András szerint nála szokatlan – önmegszólító jellegű versnek a tónusában, amelynek be-
szélője mintegy kívülről tekint magára, s látja, mint a *Vérugató tündér* lírai éneje, amint „Forgok arco-
mon új pecséttel: / új tehetetlenség dühével”.

Hogy ki milyen módon viszonyult 1956 örökségéhez, milyen megszólalási formát, stílust, alko-
tómódszert tartott költői (s emberi) karakteréhez illőnek, ezt ugyan a tehetsége természete szabta
meg, a határait azonban a nyilvánosság keretei jelölték ki. Végző soron a művészetpolitika állás-
foglalásaiban, határozataiban „tükröztetett” társadalmi-hatalmi környezet. Az egymástól eltérő,
a művészi hivatással, szereppel, feladattal kapcsolatos vélemények háttérben a nyolcvanas
évek legelejétől kezdve azonban már nemcsak a felkelést ellenforradalomként értékelő-minősítő
hatalmi-uralmi beszéddel szemben egyöntetűen elutasító magatartás mutatkozott meg, hanem az
a különbség is, ami a korlátozott ellenbeszéd kimondásának helyszínére, az első vagy a második
nyilvánosság terepére vonatkozott. Csoóri Sándor a *Fölbredhet-e az író?* című esszéje (Hitel, 2006/9)
így foglalja össze a szemléleti eltéréseket: „Mi, nemzeti demokraták föld alatti politizálás helyett a
föld felettit vállaltuk. Azt vallottuk, hogy a magyar irodalom ne vonuljon a föld alá, joga van ahhoz,
hogy olyan folyóiratokat adjon ki nyilvánosan, mint amilyenek a Horthy-rendszerben is megjelen-
hettek. [...] Ha mi nem voltunk is olyan legendások, mint Konrádék, Kis Jánosék, Radnóti Sándorék,
Haraszi Miklósek és még sokan mások, föld feletti politizálásunkkal legalább annyit elértünk, mint
ők. Mi szemtől szembe politizáltunk a hatalmon levőkkel, ami semmivel sem volt könnyebb, mint a
Beszélőben üzenni nekik.”

A politikai alapállásnak ebből a különbségből következhetett ugyan a beszédmód, a versnyelv
különbsége, ám az esztétikai-poétikai értékek minőségi különbsége aligha. Holott Keresztury Tibor,
Petri György monográfusa ezt sugallja (*Petri György*, Kalligram, Pozsony, 1998, 104–105.) arról érte-
kezve, hogy a költő „átfogó nyelvkritikai gesztusa” „szándékoltan artikulátlan” módon utasítja el,
rúgja fel a Kádár-korszak „elhallgatásokra, utalásokra, célzásokra, allúziókra, eufemizmusokra
épülő – a kiemelés tőle! – *nyelvi prudériájának*” és a „ki nem mondott közös tudás körülíró, hazug kli-
sérendszerének” változatait. Nem magától értetődő, hogy tabuk helyett miért prudériáról beszél a
monográfus, tiltások, tilalmak helyett miért álszeméremről, szégyellni való szégyenkezésről – noha
jól tudja, hőse számára is mennyire fontos volt a föld feletti nyilvánosság. Ezért jelentethette meg,
amikor már megjelentethette, 1989-ben *Ami kimaradt* címmel (Aura, Budapest) mindazokat a ver-
seit, amelyeknek nem jutott hely a *Valahol megvan* című kötetében. Ezek alapján is nyilvánvaló, hogy
az irodalomtörténész a célzásokra, utalásokra, allúziókra célozva a metaforikus, látomásos költé-
szeti irányt teljes egészében tévútnak tartja. Petri lírájának „különútját” épp abban leli meg s jelöli
ki, hogy az – a kiemelés ismét tőle! – „*együttes elutasítása*” a kor általános politikai virágnyelvének
és az „allegorikus, rejtekező közösségi-közéleti versnyelvének”. Jól látható, ez a külön út is elterelő
út – elején még a Révai József, Horváth Márton elrendelte, majd a Kádár korabeli utódaik által újra-
festett táblával: „Vigyázat, aesopusi beszéd-veszély!” Keresztury nemcsak erre a veszélyre figyel-
meztet, hanem a „morális töltetű képviseleti szerepformákéra” s a nyolcvanas évek azon beszéd-
és magatartás-változataira is, amelyek a Nagy László-i örökség vonzásában alakultak ki. (Hogy a
Nagy László-i kikében, messzire nyúlna a múltban.)

Nem meg-, hanem egyetértően állítja, hogy Petri „élesen” elhatárolódik mind a konok virrasz-
tás (Buda Ferenc: '83), mind a példázatos emlékkörzés (Csoóri Sándor: *Láttam arcodat. Bibó István
emlékére*), mind a harminc ezüst metaforájával jellemzett „júdás idő” ábrázolásától (Utassy József:
Hanyatlásvégi nyár; Csengés ezüst emléke száll; Hitfogyatkozás). Ez az elhatárolódás maga az értet-
lenkedés: miért őrlődnek ezek a költők, a *Történelem*, a *Panaszfal* és a *Kés(lekedik)* a szó szerzőjével,
Nagy Gáspárral együtt a „mondhatatlan”, a „nevezhetetlen”, a „kibiztosított beszéd”, úgymond, fojtott
elhallgatásainak „(ön)cenzurális korlátai között”? Az tényleg logikusan következhetett mindebből,
hogy Petri kívül maradt azon a „külső irodalmi közegen”, amelyet a fiatal írók lakitelki és szentend-
rei találkozóí, a Mozgó Világ, majd a Tiszatáj felfüggesztése jelöltek. S azon a – Keresztury minő-
sítette – „korlátozott nyelvi téren is”, amelynek a kereteit Nagy Gáspár *Öröknyár: elmúltam 9 éves és
A Fiú naplójából* feszítették „a politikai tűrés határáig”. Már itt hibádzik az állítás: a két vers közlése,

tudja ezt a kiváló képességű monográfus is, túllépte a politika tűréshatárát, szerkesztők eltávolításával, folyóiratok ellehetetlenítésével járt. A nagyobb hiba azonban ott van a rendszerben, ismételjük, hogy minden elemzés, értelmezés nélkül a metaforikus, képviseleti lírával szemben – bár kérdezhető: a Petri-féle nem képviseleti? – a fogalmi, ironikusan tárgyilagost poétikai-esztétikai értékföltséget hordozónak hiszi. Pedig bizonyításra szorulna, példának okáért, hogy a *Bibó temetése* miért érdemel több figyelmet Csoóri versénél, *A kis októberi forradalom 24. évfordulójára* pár sora – „Két számot mondok: / 56 / 68 / összeadhatjátok, kivonhatjátok, / eloszthatjátok, megszorozhatjátok. / Csődöt mondott / aljasságotok számtalan tana” – miért gazdagabb jelentésű, mint Nagy Gáspárnak a képvers mezőin szétterülő *Öröknyara*. A legnagyobb hiba, vétek, sértés, mégis: morális, erkölcsi magasabbrendűséget tulajdonítani bármelyik verstípus, költészeteszmény „képviselőjének”, itt, jelesül, Petrinek. Az ő – visszatérve Pomogáts Béla dolgozatához – szikár szavakkal beszélő, a forradalom eltipróit támadó szarkazmussal, hőseit pedig szeretettel idéző versei (*Karácsony 56; A 301-es parcelláról; Nagy Imréről*) ugyanúgy részesei '56 „szellemi és erkölcsi örökségének”, mint Nagy Gáspáréi s mind a többi emlegetettéi.

